CEDRUS
The Journal of MCRI

cedrus.akdeniz.edu.tr
Cedrus V (2017) 325-336
DOI: 10.13113/CEDRUS/201716

OPIFICES ARTI VITRI[*]: ROMA İMPARATORLUĞU'NDA CAM USTALARI

OPIFICES ARTI VITRI: GLASS MASTERS IN THE ROMAN EMPIRE

ÖMÜR DÜNYA ÇAKMAKLI[**]

Öz: Antik dünyada ilk cam kaplar MÖ XVI. yüzyılda Yakın Doğu'da üretildiğinde oldukça kontrollü ve düzenli bir endüstrinin parçasıydı. Augustus'un otoritesi altındaki Roma İmparatorluk Dönemi'ne gelindiğinde ise, cam endüstrisi üfleme tekniğinin icat edilmesiyle hiç olmadığı kadar gelişti; büyük ölçekte bir ticaret yükselişi ve üretim artışı sağlandı. Bu dönem İmparatorluk sınırları içindeki insanlara ve teknik uzmanlara ürünleri ile birlikte her yere serbestçe hareket olanağı tanındı. Ustalar, bu özgür şartlarda cam aşısından olağanüstü bir çağı başlattılar; saygıdeğer fakat sınırlı endüstrileri derin anlamda değişti. Öte yandan, sıra dışı eserlere imza atmış olan cam ustalarının kim oldukları ve çalışma süreçlerinin nasıl olduğu konuları cam araştırmalarının hala gölgede kalmış alanlarındandır. Çok sayıda yazılı kaynak Roma Dönemi'nde *cam*ın sosyal ve maddi değeri konularında bilgi verse de çok azı ustaların ismine değinir. Arkeolojik materyaller ustaları kişisel olarak tanıyabileceğimiz yeterlikten oldukça uzaktır; üstelik modern literatürde bu bilgileri aktaran belgeler oldukça dağınık durumdadır. Bu çalışma Roma Dönemi odaklı olarak, literatürdeki bahsi geçen eksikliği gidermeyi ve ismi günümüze ulaşan ustaların çalışma süreçlerini sorgulamayı amaçlamaktadır.

Anahtar Kelimeler: Roma Dönemi Camcılığı • Cam • Usta • Cam Atölyesi

Abstract: In antiquity, the first glass vessels, produced in the Near East 16th century B.C., were the products of a very controlled and well-established industry. In the first epoch of Roman imperial history, during the reign of Emperor Augustus, the glass industry developed unprecedentedly; the production and volume of trade increased. In that period, the people and the technical specialists within the Empire enjoyed free movement carrying their products. Under those free conditions, the glass masters began an extraordinary epoch, their respectable but limited industry changed dramatically. Yet, the question as to who were the glass masters who created these extraordinary works and what were their working conditions remains to be explored. Even though many written sources inform us about the social and economic value of glass, very few mention the names of the masters. The archeological material does not offer us the opportunity to learn about the personalities of the masters, and the documents in the modern literature including this kind of knowledge are very dispersed. This article, focusing upon the Roman period, aims at closing this gap and exploring the working conditions of the masters of glass.

Keywords: Roman Glass • Glass • Master • Glass Workshop

Ancak son yıllarda gelişebilmiş olsa da antik cam araştırmaları *cam*ın tarihsel süreci ile ilgili pek çok bilgiyi bizlere taşımıştır. Mevcut yazılı kaynaklar antik cam endüstrisine ilişkin kıymetli bilgiler verir. Camın sosyal değeri, maddi değeri, ticaret ağı, kullanım alanları, formları, dekorasyonları, katkı maddeleri ve hatta üretim merkezleri konularında oldukça fikir sahibiyi[1]. Öte yandan, bu yazılı belgeler

---

[*] Cam sanatının ustaları.

[**] Yrd. Doç. Dr., Karabük Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Arkeoloji Bölümü, Karabük. odcakmakli@gmail.com

[1] Örnek olarak: Cicero'nun bir mektubuna göre Rabinus Postumus'un MÖ 55'te Mısır'dan çok miktarda cam kabı İtalya'ya ithal ettiği bilinmektedir. Mektupta cam kaplar da, "*Mısır'dan gelmiş faturalı, ucuz, gösterişli mallar*" olarak tanımlanan mallar arasındadır (Forbes 1957, 110-231). Strabon (16. 2. 25) İskenderiye ve Sidon dışında, Roma ve Campania'da üretim yapıldığını bildirir. MS 301 yılına tarihlendirilen "*Diocletianus'un fiyat tarifesi*" cam dâhil olmak üzere birçok değişik mal ve hizmet için geçerli olan fiyatları vermektedir (Roueché 1989, 265-318; Stern 1999, 460-465; Erten 2012, 77-88). Dio Cassius (*Rhomaika* 60. 17. 6) MS II. yüzyılda "*Roma*

camı üreten, işleyen ve/veya dekore eden ustaların[2] kendilerini tanıtma, isimlerini bildirme özelliği pek taşımazlar. Fakat konunun netlik kazanmayan bu alanı Roma Dönemi'ne gelindiğinde, cam eserlerin bizzat kendisi aracılığı ile kısıtlı da olsa aydınlanmaya başlar. Bu gelişme şüphesiz üfleme tekniğinin bir getirisidir: çoğunlukla *Kalıba Üfleme Tekniği* bazen de *Serbest Üfleme Tekniği* ile üretilen cam kapların taşıdığı usta ve/veya atölye isimlerinin takibi en etkili kaynak olarak karşımıza çıkar.

Roma dünyasında, olasılıkla MÖ I. yüzyılın bir icadı olan[3] üfleme tekniğinin keşfi ile cam sektöründe seri üretime geçilmiştir. *Serbest Üfleme* ve *Kalıba Üfleme*, bu tekniğin uygulandığı iki farklı alandır. Roma Dönemi'nde kap tasarımlarında ve dekorasyonlarında yaşanan muazzam artış, bu iki uygulamanın pratik özelliğinden kaynaklanmaktadır. *Unguentarium, aryballos, alabastron* gibi seramik[4] ve metal malzemeden alışık olduğumuz ve günlük hayatın doğrudan parçası olduğunu anladığımız pek çok kap formu üfleme tekniğinin üretim hızı kullanılarak *cam*dan yapılmaya başlanmıştır. Sonuçta, fiyatlarda hızlı bir düşüş yaşanmış ve bu sayede *cam* her evin ulaşılabilir malzemesi olmuştur[5].

Bununla birlikte zenginler için *cam*ın hala önem koruduğu da fark edilmektedir. Lüks cam kapların yeni ama incelik isteyen teknikler kullanılarak icra edildiği örneklerin fazlalığı dikkati çeker. Romalı cam ustalarının isimlerine en çok rastladığımız arkeolojik materyallerin yapım tekniği olan kalıba üfleme[6], çoğunlukla sanatsal özellikler taşıyan bu tür lüks cam kapların yapımında kullanılmaktadır. Bu eser gruplarının daha yerleşik atölyeler tarafından yapıldığı ve dağılımın bu atölyeler üzerinden gerçekleştiği düşünülmektedir[7].

Lüks kap grubuna dâhil edilebilecek eserler yalın formlardan ziyade gösterişli yapımı ve süslemesi oldukça zahmetli, genellikle yazıtlı ya da figürlü sahneleri içeren kaplardır. Usta adı içeren yazıtlar, kalıp yapımı eserler üzerinde serbest üfleme teknikli eserlere kıyasla çok daha fazla görülmektedir. Bu

---

vatandaşlığının çok yaygınlaştığını ve isteyenin bir kırık cam fiyatına bunu satın alabileceğini" bildirirken kırık camların da bir ederi olduğunu nükteli bir şekilde belgelemiş olur.

2 Camcılığın erken evrelerinden itibaren "*Cam Yapıcılar*" ve "*Cam İşleyiciler*" farklı iki grup kategoriyi oluşturmuşlardır. "*Cam Yapıcılar*" çeşitli renklendiriciler ve bitki külleri gibi ham madde karışımlarından oluşturdukları külçeleri uzak mesafelere gönderebiliyorlardı. Özellikle üretim kalıntıları ile saptanabilen bu iki farklı alanın MÖ II. binin cam üretimindeki örnekleri için bk. Shortland 2007. Geç Bronz Çağı cam külçe ticareti ile ilgili en önemli verilere sahip olan "*Uluburun Batığı*" için bk. Bass 1986, 269-296; Pulak 1988, 1-37; 1991, 4-10.

3 Bu keşfin ilk defa nerde olduğu kesin olarak bilinmemekle birlikte, Jarusalem'de (Kudüs) yapılan kazılarda yaklaşık MÖ 50 yıllarına tarihlenen sikkeler ve diğer buluntularla bir cam atölyesine ait olabileceği düşünülen cam atıklar ele geçmiştir. İçlerinde kaburgalı veya sade kâseler dışında, cam çubuklar ve en önemlisi serbest üfleme yöntemi ile yapılmış kap parçaları bulunmuştur Ayrıca bk. Israeli 1991, 47.

4 *Oinokhoe, unguentarium, aryballos, alabastron* gibi öncüllerini seramik ve metallerde gördüğümüz bu kaplar daha sonra iç kalıp tekniğiyle birlikte camlarda da görülmeye başlanacaktır. Ayrıca bk. Taştemür 2016, 215.

5 Strabon (16. 2. 25) da Roma'da Augustus döneminde büyük adımlar atıldığını, bu sayede cam malzemenin fiyatının düştüğünü, önceleri sadece zenginlerin sahip olabildiği cam kapların kendi zamanında sadece birkaç bronza alınabileceğini bildirir. MS III. yüzyılda imparator Gallienus sadece altın obje kullandığını; çok yaygın olduğundan camı tercih etmediğini belirtir (Trowbridge 1930, 136).

6 Yaklaşık olarak MS 25 yıllarında keşfedilmiş olan *kalıba üfleme tekniği* ile çok detaylı dekorlar kolay ve hızlı bir şekilde yapılmaya başlanmıştır (Taştemür 2017, 85).

7 Lightfoot – Arslan 1992, 5-6.

yazıtlar çoğunlukla gövde üzerinde; ancak bazen, örneğin prizmal ya da silindirik gövdeli sürahilerde[8], dip kısmında belirebilmektedir. Daha nadir görülen serbest üfleme teknikli eserlerde ise kulp üzerleri, yazıt alanları olarak kullanılmıştır.

Özellikle MS I. yüzyıla tarihlenen kimi kap ya da kap parçaları, üzerlerinde ustalarının adlarının yer aldığı yazıtları taşırlar[9]. En ünlüleri Ennion olmak üzere, Annios, Iason, Meges, Aristeas, Artas, Aristoon, Philippos, Neikais ve Eirenaios günümüze kendi eserleri aracılığı ile ulaşan ustalardandır. Bazı isimler, yer adlarıyla birlikte görülmektedirler. Örneğin yukarıda adı geçen ustalardan bazıları (Artas, Annios, Ariston, Neikais, Philippos ve Eirenaios[10]) kendilerini Sidonlu olarak tanıtmaktadır[11]. Aristeas ise imzasını "*Kıbrıslı*" olarak atmaktadır[12] (Fig. 1). Her ne kadar hala tartışmalı da olsa, *epithet* şeklinde görülen bu yer adlarının ustanın çalıştığı atölye merkezinin değil, kökeninin dayandığı kentin işareti olduğu kanısı baskındır[13]. Eğer bu varsayım doğru ise yazıtlardaki vurgudan, ustaların kökenlerinin ait olduğu merkezlerle gurur duydukları çıkarımı yapılabilir.

Fig. 1. *Aristeas İmzalı Çift Kulplu Kâse Örneği. MS I. Yüzyıl. Pavia* (İtalya). (Calvi 1965, 10, fig. 1-2)

İsmi günümüze ulaşan en ünlü usta muhtemelen bir Sidonlu olan Ennion'dur (Fig. 2). Stern, tarz ve tekniği dikkate alındığında Ennion'un Sidonlu olması gerektiğini[14]; bu tezin onun Hellen ya da Latin olmayan, Hellenize edilmiş Semitik ismi ile de örtüştüğünü savunmaktadır[15]. Ennion, vazo de-

---

8 Prizmal gövdeli sürahiler, asıl kullanım alanını Erken Roma İmparatorluk Dönemi'nde bulan (Charlesworth 1966, 26), fakat Roma İmparatorluğu'nun orta ve geç evrelerinde de rastlanılan formlardandır (tarihlendirilebilir örnekler için bk. Çakmaklı 2017, 282, dn. 6).

9 Esasen, eser üzerine ustaların imza atması köklü bir geleneğin sonucudur ve özellikle seramik alanında karşımıza çıkar. MÖ VI. yüzyılda, Attik vazo sanatında ilk olarak usta Eksekias'ın muazzam eserlerinde gördüğümüz imzalar, Korinthos'tan adapte edilen insize tekniğinin sonucudur (Cohen 1991, 49).

10 Whitehouse 1997, 93.

11 Isings'in "*Form 39*" olarak tanımladığı çift kulplu kâselerin kulpları üzerindeki damgalarda görmekteyiz (Isings 1957, 55).

12 Hellence bir isime sahip olan Aristeas eserlerini Hellence "*APICTEAC KYΠPIOC EΠOIEI*" (= *Kıbrıslı Aristeas yaptı*) ya da "*APICTEAC EΠOIEI*" (= *Aristeas yaptı*) ibareleri ile imzalar (Lightfoot 2014, 42).

13 Roma Dönemi'nde ustaların cam dışındaki eserlerde de ürünlerini köken yerlerini belirterek imzalama geleneği mevcuttur. Örneğin, Olympia Heraion'u buluntusu olup Traianus dönemine tarihlenen Büyük Herculaneum Kadın Heykeli, "*Atinalı Aulus Sextius Eraton yaptı*" yazıtına sahiptir (Trimble 2011, 122-123). Pompeii buluntusu sokak müzisyenleri mozaiği üzerindeki "*Samoslu Dioskourides yaptı*" ve Zeugma buluntusu Aphrodite mozaiği üzerindeki "*Samoslu Zosimos yaptı*" yazıtları mozaik alanındaki örneklerdendir (Lightfoot 2014, 31). Nadiren imzalanan imparator portrelerinde bile bu örneklere rastlanılmıştır: Torra del Padiglione'de (Roma'da) bulunan Antinous kabartması üzerinde "*Aphrodisias'lı Antonianos*" ibaresi yer almaktadır (Fejfer 2008, 450).

14 Ennion'un Sidonlu olduğu ya da orada çalıştığı kesinlik kazanmamış olsa da araştırmacılar onun Suriye-Filistinli bir kökenine ait olduğu konusunda hem fikirdir. http://www.cmog.org/collection/exhibitions/ennion

15 Stern 1995, 69-71.

Fig. 2. *Ennion İmzalı Şişe, Sürahi ve Çift Kulplu Kâse Örnekleri. MS I. Yüzyılın İlk Yarısı. Metropolitan Müzesi* (Fino 2001, 22)

Fig. 3. *Burnum Buluntusu Ennion Kap Parçasının Bilgisayar Rekonstrüksiyonu* (Borzic 2008, 94, fig. 5)

dekorasyonunda kendisini diğer ustalardan ayıran bir dizayn tekniğine sahiptir. İlaveten, kalıp üretiminden kaynaklanan birleşme çizgilerini minimize etme konusunda da oldukça başarılıdır. Eserlerini MS I. yüzyılın ilk çeyreğinde üretmiştir. Kaplarını bir *tabula ansata*[16] içinde ve Hellence imzalar (Fig. 3). Her ne kadar Ennion'un çağdaşı olup benzer teknik ve üsluba sahip başka cam ustaları bilinse de bu ustaların aynı mükemmeliyeti yakalayamadığı fark edilmektedir. Aristeas, Neikais, Iason ve Meges, Ennion tarzının ve okulunun temsilcileri olarak değerlendirilir[17]. Stern, doğrudan bu çıkarımda bulunmasa da Neikais, Iason ve Meges'in kaplarının benzerliğine dikkati çeker ve bu isimlerin aynı atölyede ya da en azından birbirlerinden etkilenebilecek yakınlıktaki atölyelerde çalıştıkları yorumunda bulunur[18]. Lightfoot, Aristeas'ı üslubu Ennion'a en yakın usta olarak tanıtır[19]. Flemming ise, yine Ennion – Aristeas benzerliğine dikkat çeker ve Aristeas'ın bir eserinde imzasını Ennion geleneğinde olduğu gibi *tabula ansata* içine atmasına değinir[20]. Ayrıca Ennion'un, eserlerinin coğrafi yayılım alanının çok daha geniş ve imza attığı eser sayılarının diğer ustalarla kıyaslandığında çok daha fazla olması, onu bahsi geçen bu ustaların öğretmeni ya da ilham vereni olarak kabul etmemize neden olmuştur.

Ennion'un elliyi aşkın eseri kesin olarak tanımlanmıştır. Ayrıca parçalar şeklinde ele geçmiş olup tercih edilen formlar, üslup ve işçilikteki detaylandırma özellikleri dikkate alındığında Ennion'a atfedilen daha pek çok buluntu mevcuttur. Eser formları, dönemin gümüş takımlarının camdan versiyonları olarak kabul edilebilir. Küçük şişeleri, sürahileri, bardakları ya da kâseleri ile tanınan Ennion, Küçük Asya[21] (Fig. 4), İtalya, Kıbrıs, İspanya, Galya ya da Kırım gibi pek çok farklı bölgede bilinmektedir. Kaplarının en yoğun buluntu bölgesi ise İtalya'dır. Harden, bu buluntuların onun geç dö-

16 İmzayı *tabula ansata* içine yerleştirerek, vazo dizaynı içinde ayrıcalıklı ve dikkat çeken bir yere taşıma geleneği, aynı dönem popüler olan Arretine çömlekçiliğinde görülen bir özelliktir ve olasılıkla *cam*a bu seramik grubunun geleneğinden adapte edilmiştir (Hayward 2015, 65-66).

17 Hayward 2015, 66.

18 Stern 1995, 74.

19 Lightfoot 2014, 42

20 Fleming 1999, 39.

21 İstanbul-Sirkeci kurtarma kazılarında ele geçen Ennion imzalı fragman için bk. Canav-Özgümüş 2013, 353; Özgümüş 2015, 155-156.

nem üretimleri olduğu görüşündedir[22]. Stern, Ennion eserleri ile glazürlü seramik kapların ticaret ağındaki paralelliğine dikkati çeker ve eserlerin yayılımını ticaret rotasının genişlemesine bağlar[23]. Uzun yıllar Ennion'un en azından bir dönem için Sidon'dan Kuzey İtalya'ya taşındığını savunulsa da son yıllarda batı merkezlerinde yapılan çalışmalar başka bir olasılığı daha gündeme getirmiştir. Bu olasılığa göre uzun mesafelere rağmen kalıpların atölyeler arası değişimi mümkün olabilir[24]. Öte yandan araştırmacılar, orijinal atölyenin Sidon'da yer aldığı konusunda hem fikirdir[25].

Fig. 4. *İstanbul – Sirkeci Kurtarma Kazılarında Bulunan Ennion İmzalı Parça. MS I. Yüzyıl* (Canav-Özgümüş 2013, 352, fig. 2)

Cam ustaları eserleri üzerindeki yazıtlarda her zaman isimlerini ya da isimleri ile birlikte kökenlerini belirtmez; bazen sadece ya da bunlara ek olarak temenni bildirirler. Ennion'un ve Ennion geleneğini takip eden ustaların ortak özelliklerinden biri de bu yazıtlardır. Neikais, Iason ve Meges'in benzer formlardaki kalıba üfleme bardaklarının bir yüzünde "*NEIKAIC/IACWN/MEΓHC EΠOHCEN*" (= Neikais/Iason/Meges yaptı) ibaresi yer alırken, diğer yüzünde "*MNHCΘH O AΓOPACAC*" (= alan hatırlasın diye) temennisi mevcuttur (Fig. 5). Bu üç usta için bu şekilde temenni bildirme şekli Ennion'dan öğrendikleri bir uygulama ve bu geleneğin devamlılığını sağlama arzusu olmalıdır. Öte yandan bu uygulamayı Ennion geleneğindeki ustaların tekeline indirgemek mümkün değildir. Örnekler çoğaltılabilir ama hepsi Smith koleksiyonunda yer alan ve MS I. yüzyıla tarihlenen

Fig. 5. *Latince Iason İmzalı Bardak* (Ön ve Arka Yüzleri). *MS I. Yüzyıl Ortası.* (http://www.metmuseum.org/art/collection/search/254997)

imzasız eserler benzer dileklerin çok çeşitli varyasyonlarda uygulandığının göstergesidir. Bir bardak üzerinde "*KATAXAIPE KAI EYΘPAINOY*" (= sevin ve neşelen) yazmakta; üç farklı kâse ve bir bardak üzerinde "*EYΘPAINOY EΘWΠAPEI*" (= yaşadığına sevin[?]); ayrıca bir bardak üzerinde "*EYΘPO CYNH*" (= keyif); başka bir bardak üzerinde ise "*ABE THN/NEIKHN*" (= zaferi kabul et) yazıtları görülmektedir.

Usta isimleri ile de zenginleşen ve üfleme tekniğinin avantajı ile üretilen lüks kapların kullanım alanlarının da oldukça geniş olduğu söylenebilir. Sadece Ennion eserlerindeki çeşitlilik bile bu geniş yelpazenin bir kanıtıdır: Gades (İspanya) mezar konteksle-rinde tespit edilen bardak formu[26], Tirilium (Dalmaç-

22 Harden 1935, 165.
23 Stern 1995, 95.
24 Buljevic 2009, 35.
25 Lightfoot 2014, 18.
26 Lightfoot 2014, 24.

Fig. 6. *Kare Formlu Şişe Dibi Üzerindeki Sentia Secunda İmzalı Yazıt. Ribnica* (Slovenia). (Lazar 2005, 41, fig. 6)

mya) Roma askeri kampında bulunan silindirik formlu bir vazo[27], Kudüs'te bir Yahudi mahallesi evinde[28], ve Curium (Kıbrıs) Apollon tapınağı sarnıç kazılarında saptanan parçalar[29].

Roma cam ustalarına ilişkin değerlendirilmesi gereken bir başka husus ise "*kadın ustaların varlığı*" konusudur. Seramik geleneğinde olduğu gibi, cam eser yapımında da erkeklerin baskın olduğu bir endüstri dikkati çekmektedir. Öte yandan kalıba döküm şişeleri üzerindeki imzaları ile tanınan "*Aquielialı Sentia Secunda*", "*Ennia Fortuna*" ve olasılıkla Ennion'un takipçisi olarak bildiğimiz "Neikais"[30] bu genellemeyi bozan isimlerdir[31]. İtalya'lı ustalar "*Aquielialı Sentia Secunda*" ve "*Ennia Fortuna*" eserlerini latince[32], Yakın Doğulu "*Neikais*" ise Hellence imzalamıştır ve hepsi eserlerini MS I. yüzyılın ikinci yarısında vermişlerdir[33]. İlk araştırmalarda Sentia ve Ennia Fortuna'nın aslında kadın atölye sahipleri olabileceği iddia edilmişse de[34] Stern, onların imzalarında görülen "*VITR*" ibaresinin (Fig. 6) "*vitrearius*" yani "*cam ustası*"nın kısaltması olduğunu; kadın ya da erkek bu ibarenin yer aldığı yazıtların, ancak ustasına işaret edebileceğini belirtmiştir[35]. Bilindiği gibi, Roma Dönemi endüstri kollarında teknolojik gelişim süreçleri bakımından cinsiyet dağılımı konularının aydınlatılması henüz başlangıç aşamasındadır. Bu bağlamda bu üç kadın ustanın varlığı ayrıcalıklı bir önem taşır ve diğer alanlar açısından da dikkate alınması gereken bir unsur olarak belirir.

Kap üzerlerindeki yazıtların etimolojik kökenleri incelendiğinde dikkat çekici olan çoğunlukla cam üflemenin de geliştiği coğrafyaya ait olan Semitik isimlerin Hellence şekilde yazıldığıdır[36]. Öte yandan Artas[37] kulplu kâselerinde bir kulpu Latince ve bir kulpu da Hellence olmak üzere her iki formda da imza atmayı tercih etmiş (Fig. 7); Sidonlu ustalardan olan Ariston Hellence ismine rağmen sadece Latin form kullanmıştır[38]. Ek olarak, batı eyaletlerinde

Fig. 7. *Latince ve Hellence, Artas İmzalı İçki Kabı Kulpları. MS I. Yüzyıl. Corning Cam Müzesi* (Lightfoot 2014, 31, fig. 21)

27 Buljevic 2009, 35.
28 Lightfoot 2014, 23.
29 Lightfoot 2014, 24.
30 "*Neikais*" ismi bir erkek ismi olan Nikias'ın dişil formudur (Hayward 2015, 66).
31 Stern 1995, 69.
32 Lazar 2005, 41.
33 Stern 1995, 69.
34 Calvi 1968, 12-13.
35 Stern 1997, 130.
36 Prior 2015, 37.
37 Artas'ın eserleri Sangiorgi, Smith, Strauss gibi çok sayıda seçkin koleksiyona dağılmış, MS I. yüzyıla tarihlenen buluntulardır.
38 Whitehouse 1997, 93; Lightfoot 2014, 32.

üretilen prizmatik sürahi diplerinde yer alan yazıtlar[39] ya Latince ya da Latin alfabesi ile yazılmıştır. Price, batı eyaletlerinden ele geçen MS I. ve II. yüzyıllara tarihlenen prizmatik kaplarda Aquileia'lı Sentia Secunda, Gn. Asinius Martialis, P. Gessius Ampliatus, Titianus Hyacinthus, Chresimus; MS II-IV. yüzyıllara tarihlenen silindirik sürahilerde ise Felix ve Frontinus gibi Latince isimlerin olduğunu aktarır. Doğu eyaletlerinde ele geçen, MS III.-IV. yüzyıllara tarihlenen örneklerde ise Hellence Antiokheialı Paulinos, Magnos, Theodoros gibi isimlerin tespit edildiğini bildirir[40].

Eğer kap üzerinde görülen isimlerin üzerinde "*ΕΠΟΙΗCEN*" yani "*yaptı*" ya da "*ΕΠΟΙΗCE*" yani "*yaptı*" ibaresi yoksa cam ustasına mı, atölye sahibine mi -ve eğer bu bir kapalı bir kap formu ise kabın içeriğini üreten üreticiye mi- ait olduğunu belirlemek her zaman kolay değildir. Arykanda prizmatik cam kaplarında yer alan Hellence isimleri inceleyen Tek, bu belirsizliğe değinmekte ve şaşırtıcı şekilde hem *genetivus* hem de *nominativus* formunda görülen yazıtların cam ustası ve atölye sahipleri arasındaki ayrıma da işaret ediyor olabileceği yorumunu yapmaktadır[41]. Bununla birlikte aynı anda hem usta ve hem de atölye sahibi olunabileceği unutulmamalıdır. İsmini bir marka haline getirmiş olan usta Ennion muhtemelen kendi iş yerinin sahibidir ve eğer öyleyse eserlerinin yayılım alanında iyi bir iş adamı olduğu düşünülebilir. Her ne kadar Roma döneminde cam ustalarının sosyal tabakalanmada oldukça alt seviyelerde olduğu, kimilerinin Roma vatandaşı dahi kabul edilmediği, yoksul ya da köle olduğu düşünülse de[42] bu genellemenin dışında tutulması gereken isimler de olmalıdır.

Kaplar dışında usta isimlerini taşıyan bir başka yazıtlı buluntu grubunu da az sayıda olmakla beraber mezar stelleri oluşturur. Lyons'da bulunan ve MS III. yüzyıla ait mezar steli üzerinde "*opifex arti l'itriae*" yani "*Cam Sanatı Ustası*" olarak tanımlanan Julius Aleksander'ın, aynı yazıt üzerinde Afrika'da doğduğu, Kartaca vatandaşı olduğu ve 75 yıl, 5 ay ve 13 gün yaşadığı da aktarılmaktadır[43]. Bu yazıt bir ustanın adını bildirmenin ötesinde, Roma Dönemi cam ustalarının Doğu'dan Batı'ya yönlenen uzak mesafe hareketlerini kanıtlaması açısından da çok önemlidir. Julius Aleksander, Kartaca'da doğmuştur; ancak Lyons'da ölmüştür. Dalmaçya bölgesi cam ustası isimlerine rastladığımız mezar stelleri açısından yine dikkate değerdir. Cam ustaları Salonalı Paschasius-or Pascasius ve henüz kesinlik kazanmamış olsa da Miscenius Ampliatus mezar yazıtlarından bilinmektedir[44].

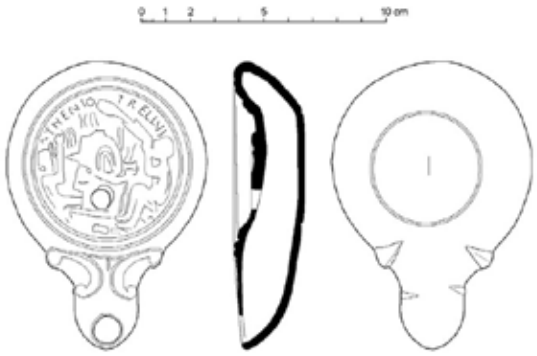

Fig. 8. *Trellusand ve Athenius Yazılı Dalmaçya Kandil Buluntusu* (Buljevic 2009, 41, fig.3)

Cam araştırmalarında kandil tasvirleri özel öneme sahiptir. Bu güne kadar buluntu yerleri Spodnje Škofi (Slovenia)[45], Benkovac

[39] Her ne kadar uzun yıllar yazıtlı prizmal şişelerin genel olarak Batı kökenli kaplar oldukları düşünülse de son yıllar da ele geçen Doğu kökenli benzer buluntular bu görüşü geçersiz kılmaktadır (Erten 2015, 17).

[40] Price 2005, 177.

[41] MS III.-V. yüzyıllara tarihlenen Arykanda prizmal gövdeli sürahilerinde Philinos, Kryakos, Zotikos, ve Gordianos isimleri tam ve okunaklı bir şekilde belirlenen isimlerdir (Tek 2001, 85-86).

[42] Tek 2005, 117.

[43] Price 2005, 176; Degryse 2014, 18.

[44] Buljevic 2009.

[45] Lazar 2006, 227-235.

(Hırvatistan)[46] ve Ferrara (İtalya)[47] olan üç örnek üzerinde cam ustaları fırınları önünde cam üflerken tasvir edilmişlerdir. Fakat yine Dalmaçya Bölgesi'nde tespit edilmiş olan bir kandil üzerinde, diğer örneklerle neredeyse birebir aynı tasvir yer alırken bir istisna olarak bu sefer usta isimleri de belirir: Trellusand ve Athenius[48] (fig. 8).

Değerlendirme

Roma Dönemi cam ustalarının imzaları ve imzalarıyla birlikte ulaştırdıkları "*temenni yazıtları*" onların haklarında bilgi sahibi olmamıza yarayacak yegâne arkeolojik kanıtlardır. Doğulu cam ustalarının daha çok Hellence, batılı olanlarının Latince imza attıkları bir antik coğrafyada, ustaların imzalarının yanlarına "*Sidonlu*", "*Kıbrıslı*" gibi ibareleri eklemeleri onların kökenlerine duydukları bağlılık ile açıklanabilir. Öte yandan Artas gibi her iki dili de eserlerine işleyen ya da Ariston gibi Latince'yi tercih eden Sidonlu ustaların gerekçeleri olasılıkla eserlerinin yaygın alıcısının bulunduğu batı pazarlarına hitap etme eğilimidir. Görülmektedir ki Sidon, bilinen en yetkin cam ustalarının yetiştiği kenttir. Cam tarihinin kökenleri dikkate alındığında bu durum hiç de şaşırtıcı değildir. Camın doğuşu bu topraklara bağlanmış, cam üretimi Sidon'un tarihi boyunca en önemli girişimi olmuştur. Topraklarının cam yapımı için uygunluğu Plinius tarafından da aktarılmaktadır:

> "*Akka ve Tyre arasında kumlu bir sahil vardır ve cam yapımında kullanılan kum buradan alınır. Cam yapımı sırasında hammaddenin burada eritilmediği, Sidon'a taşındığı ve orada eritilip döküldüğü söylenir. Bazıları sadece Sidon'da eritilmeye uygun cam kumu olduğunu söyler; bazıları da herhangi bir yerdeki kumun da cam yapımı için eritilebileceğini savunur*"[49].

Dolayısıyla Sidonlu ve genel olarak Yakın Doğu kökenli ustaların cam endüstrisine yön vermesi tahmin edilebilir bir gelişmedir. Öte yandan, bu ustaların eserlerinin yoğunluklu olarak İtalya'da ve daha pek çok batı merkezinde karşımıza çıkıyor olması çeşitli görüş ayrılıklarına yol açmıştır. Ustaların en azından çalışma hayatlarının bir döneminde bu merkezlere göç ettikleri, eserlerinin hızlı ticaret ağı vasıtasıyla bu merkezlere taşındığı ya da Ennion örneğinde olduğu gibi popüler bir marka oluşturan ustaya ait kalıpların batı merkezlerindeki şubelere gönderildiği önerilen görüşler arasındadır.

Tespit edilen isimler 130 dolaylarındadır[50]. Bu isimlerin bir kısmının atölye sahibi olduğu önerilmekte; bir kısmının ise tekil buluntu örneklerinin bilinmesinden dolayı usta mı yoksa atölye sahibi mi olduğu tespit edilememektedir. Çok sayıda ustanın eserlerini küçük yerel atölyelerde üretmiş olduğu; bu atölyelerin de sadece o bölge insanının tüketeceği ölçeklerde üretim kapasitesinin bulunduğu unutulmamalıdır. Tipolojik çalışmalarda tespit edilen ve aynı bölgede sınırlı kalan form ve dekorasyon tarzları bu çeşit yerel üretimlerin saptanmasında en önemli yardımcı kriterler olarak öne çıkmaktadır. Bu tür üretim merkezlerinin özellikle Roma Dönemi'nde oldukça yaygın olduğu bilinmektedir. Ancak bu merkezlere bazen küçük ölçekli atölyeler olmaları nedeniyle bazen de üretimin geçici olarak kullanılan ve uygun sıcaklığa sahip hamam ya da bakır işliklerinde yapılması[51] gibi

---

46 Abramić 1959, 149-151.
47 Baldoni 1987, 22-29.
48 Buljevic 2009.
49 Plin. *nat*. 36. 190-199.
50 Lazar 2005, 41.
51 Tek 2005, 108-123.

nedenlerle arkeolojik kazılarda rastlanamamaktadır[52]. Gezici cam ustalarının varlığı da giderek kabul gören bir görüştür. Cam fırınlarının kazı alanlarındaki seyrekliğini bu teoriyi de dikkate alarak açıklayan uzmanlar bulunmaktadır[53].

Ustaların cinsiyetlere göre dağılımı da yine tam olarak kesinlik kazanamayan konulardandır. Tespit edilen isimlerde elbette bir erkek usta baskınlığı söz konusudur; öte yandan kadın ustaların varlıkları bile ancak yakın zamanda tespit edilebilmişken, endüstrinin gelişmesindeki katkıları henüz net olmaktan çok uzaktır.

Sonuç olarak, cam araştırmaları içerisinde camı oluşturanlara ve camı işleyenlere odaklanan çalışmalar çoğaldıkça konu yeni açılımlar kazanacak ve hem cam endüstrisinin hem de cam endüstrisinden hareketle dönemin diğer endüstri kollarının aktiviteleri ve işleyiş şekilleri konuları giderek daha fazla aydınlatılacaktır.

---

52 Arykanda da iki cam ustasının eserleri bir bakırcı atölyesinde tespit edilmiştir (Tek 2001).

53 Lightfoot – Arslan 1992, 6.

BİBLİYOGRAFYA

Antik Kaynaklar

Cass. Dio (= Dio Cassius, *Rhomaika*)
Kullanılan Metin ve Çeviri: *Roman History*. Trans. E. Carry. London 1914-1927 (The Loeb Classical Library).

Plin. *nat.* (= Plinius Caecilius Secundus, *Naturalis Historia*)
Kullanılan Metin ve Çeviri: *Natural History*. Trans. H. R. Rackham. Cambridge, Massachusetts - London 1938-2004 (The Loeb Classical Library).

Strab. (= Strabon, *Geographika*)
Kullanılan Metin ve Çeviriler: *The Geography of Strabo*. Trans. H. L. Jones. London - New York 1917-1932 (The Loeb Classical Library).
Strabon, *Coğrafya*. Çev. A. Pekman. İstanbul 2000.

Modern Literatür

Abramić 1959 M. Abramić, "Eine römische Lampe mit Darstellung des Glasblasens". *Bonner Jahrbücher* 159 (1959) 149-151.

Baldoni 1987 D. Baldoni, "Una lucerna romana con raffi gurazione di offi cina vetraria: alcune considerazioni sulla lavorazione del vetro soffi ato nell'antichita". *Journal of Glass Studies* 29 (1987) 22-29.

Bass 1986 G. F. Bass, "A Bronz Age Shipwreck at Ulu Burun (Kaş): 1984 Campaign". *AJA* 90/3 (1986) 269-296.

Borzic 2008 I. Borzic, "Ennion Caze ez Burnuma". *Archaeologia Adriatica* II (2008) 91-101.

Buljevic 2009 Z. Buljevic, " Traces of Glassmakers in the Roman Province of Dalmatia". *Quaderni Friulani di Archeologia* XIX (2009) 35-50.

Calvi 1965 M. C. Calvi, "La Coppa Vitre adi Aristeas Nella Collezione Strada". *Journal of Glass Studies* 7 (1965) 9-16.

Calvi 1968 M. C. Calvi, *I vetri Romani del Museo di Aquileia*. Aquileia 1968.

Canav-Özgümüş 2013 Ü. Canav-Özgümüş "Recent Glass Finds in İstanbul". Eds. D. Ignatia-du – A. Antonaras, *Annales du 18e Congrès de l'associatıon Internatı-onale Pour l'hıstoıre du Verre*. Thessaloniki (2013) 353-360.

Charlesworth 1966 D. Charlesworth, "Roman Square Bottles". *Journal of Glass Studies* 8 (1966) 26-40.

Cohen 1991 B. Cohen, "The Literate Potter: A Tradition of Incised Signuters on Attic Vases". *Metropolitan Museum Journal* 26 (1991) 49-95.

Çakmaklı 2017 Ö. D. Çakmaklı, "Zeus Labraundos Kutsal Alanı Su Kompleksi Kazıları Cam Buluntuları". *Seleucia* VII (2017) 279-297.

Degryse 2014 P. Degryse, "Studies in Archaeological Sciences: Glass Making in the Greco-Roman World". Ed. P. Degryse, *Results of the ARCGLASS Project*. Leuven 2014.

Erten 2012 E. Erten, "Glass in Anatolia within the Scope of Diocletian's Edict of Maximum Prices". Ed. O. Bingöl, *Ord. Prof. Dr. Ekrem Akurgal 100 Yaşında: Anadolu/Anatolia Supplement Series*. Ankara (2012) 77-88.

Erten 2015 E. Erten, "Olba Kült Alanlarından Cam Buluntular". *Seleucia* V (2015) 11-

31.

Fejfer 2008 J. Fejfer, *Roman Portraits in Context*. Berlin - New York 2008.

Fino 2001 E. V. Fino, "Greek and Roman Art", *The Metropolitan Museum of Art Bulletin* 59/1 (2001) 18-24.

Fleming 1999 S. J. Fleming, *Roman Glass: Reflections on Cultural Change*. Pennsylvania 1999.

Forbes 1957 R. J. Forbes, *Studies in Ancient Technology*. Leiden 1957.

Harden 1935 D. B. Harden, "Romano-Syrian Glasses with Mould-Blown Inscriptions". *The Journal of Roman Studies* 25/2 (1935) 163-186.

Hayward 2015 J. C. Hayward, *Contextualizing the Archaeometric Analysis of Roman Glass*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, University of Cincinnati. Cincinnati 2015.

Isings 1957 C. Isings, *Roman Glass from Dated Finds*. Groningen-Djokarto 1957.

Israeli 1991 Y. Israeli, "The Invention of Glass Blowing". Eds. Martine Newby – Kennth Painter, *Roman Glass: Two Centuries of Art and Invention*. London (1991) 46-55.

Lazar 2005 I. Lazar, "Some Interesting New Finds from Slovenia". *Bulletin du Groupe de Travail Europeén sur l'atisant et les Produxtions Manufacturées dans l'Antiquite*. 38 (2005) 39-42.

Lazar 2006 I. Lazar, "An Oil Lamp from Slovenia Depicting a Roman Glass Furnace". *Journal of Dalmatian Archaeology and History* 99/1 (2006) 227-235.

Lightfoot – Arslan 1992 C. S. Lightfoot – M. Arslan, *Anadolu Antik Camları: Yüksel Erimtan Koleksiyonu*. Ankara 1992.

Lightfoot 2014 C. S. Lightfoot, "Ennion and the History of Ancient Glass". Ed. C. S. Lightfoot, *Ennion: Master of Roman Glass*. New York (2014) 15-49.

Özgümüş 2015 Ü. Özgümüş, "Marmaray-Sirkeci Buluntusu Ennion Camı Metropolitan Museum Kataloğu'nda". *Arkeoloji ve Sanat Dergisi* 149 (2015) 155-156.

Price 2005 J. Price, "Glass Working and Glass Workers in Cities and Towns". Eds. A. MacMahon – J. Price, *Roman Working Lives and Urban Living*. Oxford (2005) 167-190.

Prior 2015 J. D. Prior, *The Impact of Glassblowing on the Early Roman Glass Industry*. Yayımlanmamış Doktora Tezi, Durham University. Durham 2015.

Pulak 1988 C. Pulak, "The Bronze Age Shipwreck at Ulu Burun, Turkey: 1985 Campaign". *AJA* 92 (1988) 1-37

Pulak 1991 C. Pulak, "The Late Bronze Age Shipwreck at Ulu Burun, 1991 Field Season: Ingot Summer". *Institute of Nautical Archaeology Newsletter* 18/4 (1991) 4-10.

Roueché 1989 C. Roueché, "Aphrodisias in Late Antiquity". *JRS* V (1989) 265-318.

Shortland 2007 A. J. Shortland, "Who Were the Glassmakers? Status, Theory and Method in Mid-Second Millennium Glass Production". *Oxford Journal of Archaeology* 26/3 (2007) 261-274.

Stern 1995 E. M. Stern, *Roman Mold-blown Glass: the First Through Sixth Centuries*. Rome1995.

Stern 1997 E. M. Stern "Neikais: A Woman Glassblower of the First Century AD.?". Eds. G. Erath, G. Schwarz – M. Lehner, *Komos: Festschrift T. Lorenz*. Vienna (1997) 129-132.

Stern 1999 E. M. Stern "Roman Glassblowing a Cultural Context". *AJA* 103 (1999) 441-484.

Taştemür 2016 E. Taştemür, "İç Kalıp Teknikli Cam Eserler ve Çanakkale Müzesi Örnekleri". *Colloquium Anatolicum* XV (2016) 212-237.

Taştemür 2017 E. Taştemür, "Arkeolojik Veriler Işığında Camın Tarihsel Süreci". *Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* VII/13 (2017) 67-91.

Tek 2001 A. T. Tek, "Prismatic Glass Bottles with Greek Inscriptions from Arykanda in Lykia". Ed. J. Price, *Annales du 15e Congres*. New York (2001) 82-87.

Tek 2005 A. T. Tek, "Antik Dönem'de Anadolu'da Cam Üretimi". Ed. Anonymous, *III. Uluslararası Katılımlı Seramik, Cam, Emaye, Sır ve Boya Kongresi*. Eskişehir (2005) 108-123.

Trimble 2011 J. Trimble, *Women and Visual Replication in Roman Imperial Art and Culture*. Cambridge 2011.

Trowbridge 1930 M. L. Trowbridge, *Philological Studies in Ancient Glass*. Urbana 1930.

Whitehouse 1997 D. Whitehouse, *Roman Glass in the Corning Museum of Glass*. Vol. I. New York 1997.